

АНТРОПОНІМІЧНІ СЛОВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Голикова Н.С., к. філол. н., доцент

Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара

У статті проаналізовано специфіку, різновиди й місце антропонімічних словників у сучасній українській лексикографії. Особливу увагу приділено характеристиці найновішого “Словника назв по батькові”.

Ключові слова: лексикографія, словник, антропонімічний словник, антропонім, патронім.

Голикова Н. С. АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ В УКРАИНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ / Днепропетровский национальный университет им. Олесь Гончара, Украина.

В статье проанализирована специфика, типы и место антропонимических словарей в современной украинской лексикографии. Особенное внимание уделено характеристике новейшего “Словаря отчеств”.

Ключевые слова: лексикография, словарь, антропонимический словарь, антропоним, патроним.

Golikova N.S. THE DICTIONARIES OF ANTHROPONYMS IN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY / Oles Gonchar Dnipropetrovsk national university, Ukraine.

The article analyzes the specificity, variety and place the dictionaries of anthroponyms in modern Ukrainian lexicography. Particular attention is paid to characteristics of the latest Dictionary of patronymics.

Key words: lexicography, dictionary, the dictionaries of anthroponyms, anthroponym, patronym.

Українська лексикографія, яка формувалася понад п'ять століть передусім завдяки створенню різнотипних словників, сьогодні розвивається в таких підрозділах, як металексикографія, термінографія, фразеографія, комп'ютерна лексикографія, навчальна лексикографія, наукова лексикографічна критика [2, с. 67]. У структурі цієї комплексної науки відбувається поступове розмежування теоретичної (металексикографії) та практичної (словникарства) лексикографії, оскільки в останні десятиліття помітно зростає увага вітчизняних лінгвістів не лише до теоретичного осмислення української мови, але й до вироблення обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня мовної компетенції її носіїв, забезпечення комунікативних і консолідаційних потреб соціуму.

Однією з необхідних умов позитивного вирішення цих проблем є подальша лексикографічна кодифікація словникового складу сучасної української літературної мови, який, незважаючи на відносну стабільність, послідовно й постійно змінюється, тому деякі його підсистеми потребують ретроспективного перегляду. Перспективні завдання розвитку української лексикографії та лексикології були визначені, зокрема, на Пленумі Наукової ради “Українська мова” Інституту української мови НАН України, що відбувся в листопаді 2011 року, де провідні філологи-україністи обговорювали низку важливих питань про словники в контексті сучасного культурного розвитку, їхні різновиди, потребу впорядкування нових лексикографічних праць з урахуванням жанрових вимог та індивідуальної своєрідності [9, с. 96].

Українське словникарство ХХІ ст., зважаючи на стрімкий поступ і суттєві зміни нашої мови в суверенному суспільстві, передусім намагається заповнити помітні прогалини в системному описі лінгвальних одиниць, раніше лексикографічно не представлених, розробити словники, які не тільки за змістом, але й за формою відповідали б вимогам соціуму, що живе в інформаційно розгалуженому, комп'ютеризованому світі. Цим сучасна лексикографія у практичній своїй частині суттєво відрізняється від словникарства другої половини ХХ ст., коли лексикографія вже розглядалася як самостійна наукова галузь. Л.С. Паламарчук, наприклад, аналізуючи стан української лексикографії в 60-х рр. минулого віку, називає лише декілька виданих на той час перекладних словників: “Російсько-український словник” (1948), шеститомний “Українсько-російський словник” (1963), “Російсько-український технічний словник” (1961), “Російсько-український сільськогосподарський словник” (1963) та два видання “Словника власних назв людей” (1954, 1961) [4, с. 5-8]. Це і були здобутки колишнього словникарства, хоч низка інших важливих лексикографічних праць, серед яких і тлумачний “Словник української мови”, уже були підготовлені або готувалися до видавництва.

Протягом 70-90-х рр. ХХ ст. словникарство в Україні активізувалося. Напрацювання лексикографів у цей період значно примножилися лінгвістичними словниками різних типів, які неможливо перерахувати в одній статті. Тенденція до жанрової конкретизації, винайдення нових форм і носіїв словників та їх подальшого кількісного зростання характеризує українську лексикографію на початку ХХІ ст. Так, наприклад, про завершення роботи над Додатковим томом “Словника української мови”, виданого в 11 тт.

протягом 1970-1980 рр., уже прозвітували його укладачі. Сучасні мовознавці працюють над створенням нових граматичних лексикографічних праць, зокрема “Словника синтаксем української мови”, над упорядкуванням низки інтегральних, цитатних, неографічних та інших словників. Багато уваги приділяється підготовці й виданню різнотипних словників мови відомих українських письменників – тлумачних, глосаріїв, індексів, конкордансів. Однак актуальним і поки що не завершеним залишається лексикографічний опис власних назв, зокрема антропонімів.

Метою нашої статті є аналіз лексикографічних здобутків у галузі української антропоніміки, характеристика підготовленого до друку “Словника назв по батькові”, визначення перспективних завдань розвитку словникарства в цій галузі.

Аналіз теоретичної та емпіричної бази сучасної ономастики свідчить, що в українському мовознавстві загалом не всі класи власних назв людей охоплені фаховими дослідженнями. Сучасна антропонімічна лексикографія хоч і значно активніше розвивається, ніж у попередні роки, однак ще й нині не охопила усього антропонімікону української мови.

Словникарство в галузі власних найменувань осіб представлено двома друкованими виданнями імен людей (“Словник власних імен людей” Л.Г. Скрипник і Н.П. Дзятківської (2005, оновлене видання); “Словник українських імен” І.І. Трійняка (2005), низкою словників прізвищ, упорядкованих В.О. Горпиничем (разом із Ю.Б. Бабій, І.А. Корнієнко, Т.В. Тимченко), Ю.М. Новиковою і П.М. Стехном. Відомі широкому загалу “Словник сучасних українських прізвищ” Ю.К. Редька (2007) та “Історико-етимологічний словник прізвищ закарпатських українців” П.П. Чучки (2005) [1, с. 75]. Т.С. Пристайко, І.С. Попова, І.І. Турута, М.С. Ковальчук уклали “Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська” (2008, 2009), який підготовлений для спеціалістів і громадян, що з різних причин змушені встановлювати відповідники між одними й тими самими прізвищами, орфографічно закріпленими двома мовами в особових документах людей.

П’ятирічний досвід науково-консультативної роботи Обласного центру історії та розвитку української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара із громадянами і державними установами регіону в галузі офіційного оформлення особових документів переконав лінгвістів у потребі створення ще однієї лексикографічної праці – “Словника назв по батькові”. Це пов’язано із проблемою визначення ідентичності численних варіантів власних назв людей (імен, по батькові, прізвищ), як правило, етимологічно споріднених, але по-різному зафіксованих в офіційних документах осіб.

В Україні ім’я, по батькові, прізвище – це обов’язкова тричленна формула, яка має юридичну силу, офіційно індивідуалізує (легалізує) особу як громадянина держави. Незважаючи на непросту, тернисту історію її закріплення в українському суспільстві, а також на нові тенденції використання лише імені та прізвища для позначення особи в ЗМІ, у державно-адміністративних, наукових сферах, серед патріотично-національно налаштованих інтелігентів тощо, традиційна антропонімна тріада залишається єдиною нормативною в офіційно-діловому стилі, визначальною в документах особового складу.

Назва по батькові як обов’язковий елемент антропонімної тріади в українському діловодстві не так давно закріпилася в українській мові в тому вигляді, до якого ми звикли сьогодні. Деривація назв по батькові послідовно змінювалася, тому патроніми в різні часи виглядали неоднаково.

Аналізуючи історію цих антропонімів, А.П. Коваль зазначає, що серед усіх способів творення форми по батькові найпоширенішим в Україні був суфіксальний; серед суфіксів найпопулярнішим був афікс **-енко**. Форми із цим суфіксом стали основою для творення переважної більшості українських прізвищ на Наддніпрянщині. В архівних документах можна зустріти такі тричленні найменування “ім’я, по батькові, прізвище”: *Дорош Дмитренко Горбаненко, Яків Михайленко Бридуненко, Матвій Іваненко Шевченко* тощо. Проте це був не єдиний суфікс, за допомогою якого утворювалися назви по батькові, були ще **-ук (-юк)** та **-ів**. Напр.: *Гринюк – син Гриня (Григорія), Федів – син Федя (Федора)*. Такі форми теж пізніше ставали прізвищами.

Переписуючи кріпаків, рекрутів, укладаючи різні реєстри, царські писарі оформляли найменування українців по батькові уніфіковано, як у російській мові – за допомогою суфікса **-вич (-ович)**. Спочатку (у XIX ст.) ці назви були формою ввічливого звертання, почесним привілеєм вищих верств суспільства. У XX ст. вони закріпилися як офіційні для всіх українців [3, с. 149]. Чинний “Український правопис” (1993) засвідчує, що при творенні чоловічих імен по батькові вживається тільки суфікс **-ович**: *Васильович, Дорошович, Ігорович, Микитович, Олексійович, Юрійович*, а при творенні жіночих імен по батькові – тільки суфікс **-івн(а)**, від імен на **-й – -івн(а)**: *Борисівна, Васильівна; Гордійівна, Сергійівна, Юрійівна* [8, с. 30-31].

Історія формування й закріплення патронімів української літературної мови в одному структурно-дериваційному вигляді не означає, що вони завжди відповідають нормам української орфографії передусім у писемних джерелах, особливо в документах особового складу громадян. Напр.: ми спостерігали декілька похідних антропонімів жіночого роду, утворених від імен *Сергій* (*Сергійвна*, *Сергійовна*, *Сергіївна*), *Петро* (*Петрівна*, *Петровна*) і под. Крім того, назви по батькові тієї самої людини можуть бути утворені від різних варіантів (офіційних і неофіційних) одного імені тощо.

У зв'язку з цими та багатьма іншими причинами “Словник назв по батькові” спеціально розроблений науковцями ДНУ Н.С. Голиковою, І.С. Поповою, І.І. Турутою саме як лексикографічно-практичний довідник-порадник, розрахований на широке коло користувачів. На нашу думку, він органічно впишеться в систему ономастичних словників нормативного типу, оскільки його призначення – задовольнити потреби людей щодо правильного написання назв по батькові українською мовою, установити імена, від яких утворені патроніми (назви по батькові), ідентифікувати назви по батькові у зв'язку з офіційними й неофіційними варіантами одного українського імені та відповідно до російських імен і по батькові, які відображені в документах радянського походження багатьох громадян.

Основне завдання “Словника назв по батькові” – кодифікувати патроніми, утворені від продуктивних і маловживаних офіційних та деяких неофіційних чоловічих імен української мови за правилами чинного “Українського правопису” (1993), оскільки повний реєстр назв по батькові в українській лексикографії відсутній. Метою словника-довідника є, крім того, встановлення російсько-українських нормативних відповідників назв по батькові, які співіснують в особових документах більшості громадян України й до сьогодні.

“Словник назв по батькові” є доповненням і логічним продовженням опублікованих антропонімічних лексикографічних праць. Очевидний його діалектичний зв'язок із словниками власних імен людей, без яких неможливо здійснити лексикографічно-системний опис патронімів. У “Словнику назв по батькові” вони не зібрані укладачами, а відібрані з найповніших словників власних імен людей української і російської мов.

Джерельною базою для впорядкування першого розділу цієї книги – “Словник українських назв по батькові” – послужив “Словник українських імен” І.І. Трійняка (2005), у який увійшло 2734 реєстрових офіційних імен, з них 1794 чоловічих, а також численний список неофіційних імен, які автор – учитель-ентузіаст збирав майже протягом усього свого трудового життя в різних регіонах України та за її межами.

Словник І.І. Трійняка за фактажем і побудовою є оригінальною лексикографічною працею, що не повторює наявних довідників власних імен людей в українській мові. Для впорядкування “Словника назв по батькові” укладачі використали структурні підрозділи статей книги-джерела, у яких до реєстрових офіційних імен подані списки неофіційних варіантів – канонічних, розмовних, застарілих, рідко вживаних тощо, адже словник – не популяризатор імен, а передусім зібрання реальних фактичних імен, що були у людей колись і є зараз [7, с. 8].

Будь-який словник сучасної української мови кодифікує лінгвальні одиниці, закріплені в мовній системі як нормативні. Вони мають відповідати правилам її літературної форми – зразкової для всіх членів суспільства. Однак власні імена, індивідуалізуючи окремі, дуже помітні реалії дійсності, не завжди складаються в однотипні групи, тому їх важко класифікувати. Так, протиставлення “офіційне – неофіційне ім'я” досить відносне й до кінця не кодифіковане навіть у словниках. Тому, відбираючи неофіційні імена в “Словнику українських імен” І.І. Трійняка, укладачі “Словника назв по батькові” керувалися суто лінгвістичним принципом – фонетичною й морфемною схожістю його з визначеним офіційним ім'ям, причому авторського підходу щодо встановлення офіційності імен не змінювали. Хоч погоджувальна комісія з проблемних питань українського словотворення та написання слів Інституту української мови НАН України цей статус для деяких імен поступово уточнює й стилістично закріплює.

Джерельною базою для впорядкування другого розділу словника – “Російсько-українські відповідники чоловічих імен та по батькові” – став “Словарь русских личных имен” Н.О. Петровського (1966, 2000) [5; 6], який на сьогодні є найповнішим зібранням імен та утворених від них назв по батькові в російській мові. Словник, що містить понад 3000 особових імен (у першому виданні – близько 2600), укладено на основі великої картотеки, яку автор збирав майже двадцять років. Крім інформації про походження імені, “Словарь русских личных имен” включає різні форми особових імен: офіційні (документальні, паспортні, повні), скорочені розмовні, просторічні, застарілі, рідко вживані, а також похідні зменшувальні та пестливі форми імен і назви по батькові.

Саме офіційні особові імена російської мови мали б увійти до реєстру “Словника назв по батькові”. Однак, як і в українській джерельній базі, у словнику Н.О. Петровського були відібрані й неофіційні власні назви, які є відбитком, крім загальнономовних, ще й діалектних особливостей, а також відтворенням конкретних фактів неправильної вимови чи неправильного запису того чи того імені (напр., форми *Феоклист, Феклист, Фетис* від грецького чоловічого імені *Феоктист*), а нині за фонетичним виглядом і морфемною структурою подібні до офіційних імен людей.

Патроніми, (усі без винятку) мотивовані чоловічими власними іменами, генетично й функціонально зв'язані з ними в літературній мові, а отже, належать до синсемантичних лінгвальних одиниць (статус самостійності вони мають у розмовному та художньо-літературному стилях, де часто вживаються як одиничні власні найменування людей, напр.: *Петрович сказав, підійшла Михайлівна*). Через це назви по батькові у відповідному словнику, призначеному передусім для офіційно-ділової сфери спілкування, не можуть складати самостійної словотвірної парадигми. Тому кожна стаття словника обов'язково включає чоловіче ім'я, від якого й утворені патроніми, напр.:

АНДРІЙ

Андрійович

Андріївна

Більшість фактичного матеріалу в словнику-довіднику розміщено у вигляді словотвірно-etimологічних гнізд. Це пов'язано з історією імен, їхньою варіативністю та закріпленням соціального статусу офіційності / неофіційності. Наявність неофіційних імен поряд з офіційними в багатьох словникових статтях зумовлена широкою практикою фіксації по-різному оформлених патронімів в особових документах однієї людини. Напр.: у свідоцтві про народження громадянки Івченко Галини по батькові зазначено *Крисантівна*, а в паспорті – *Крисантіївна*. Виявляється, тільки у “Словнику українських імен” (автор І.І. Трійняк) імена *Крисант* і *Крисантій*, від яких утворені зазначені назви по батькові, подаються як розмовні (неофіційні) до офіційного *Хрисанф*. Як ми переконуємося, неоднаково записати одні й ті самі антропоніми в особових документах може будь-який службовець, якому бракує відповідної лексикографічної літератури, ідентифікувати їх здатні тільки мовознавці.

Системне угруповання чоловічих імен та назв по батькові, утворених від них, в одній статті, на нашу думку, допоможе користувачам словника самостійно визначити генетичний зв'язок споріднених антропонімних варіантів, установити їхню ідентичність у документах громадян.

Відзначимо, що “Словник назв по батькові” укладений як реєстровий довідник усіх можливих патронімів української мови відповідно до мотивувальних чоловічих імен, а також імен і по батькові російської мови. Тому він не подає інформацію про етимологію імен, не класифікує їхні неофіційні варіанти, як це прийнято робити в словниках власних імен людей.

Наші спостереження, спрямовані на здобутки українського словникарства в галузі антропоніміки, засвідчили, що власні назви людей нині всебічно опрацьовані лексикографами. Однак у системі антропонімічних словників не вистачає друкованих видань регіонально-нормативного типу, зокрема словників прізвищ. У майбутньому має розвиватися й наукова лексикографічна критика, поки що недостатньо розроблена стосовно виданих останнім часом словників власних найменувань людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку / С.Вербич // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 73-80.
2. Гордієнко Н. Сучасна лексикографія як об'єкт лінгвістики / Н.Гордієнко // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 67-73.
3. Коваль А. П. Ділове спілкування / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 1992. – 280 с.
4. Паламарчук Л. С. Сучасний стан української радянської лексикографії / Л.С. Паламарчук // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С. 3-15.
5. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен / Н.А. Петровский. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 385 с.

6. Петровский Н. А. Словарь русских личных имен / Н.А. Петровский. – М.: АСТ, Астрель, Русские словари, 2000. – 480 с.
7. Трійняк І.І. Словник українських імен / І.І. Трійняк. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.
8. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови. – Стереотип. вид. – К.: Наук. думка, 2007. – 240 с.
9. Яценко Н. Пленум наукової ради “Українська мова”. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання / Ніна Яценко // Українська мова. – 2011. – № 4. – С. 96-106.

УДК 811.161.2'371

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ “СМІХ” В АВТОРСЬКИХ РЕМАРКАХ У ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ ДРАМИ

Данилюк І. В., аспіранка

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті досліджено мовні (лексико-семантичні) особливості реалізації концепту “сміх” в авторських ремарках у драматургічних текстах початку ХХІ століття; визначено характер сполучуваності лексем, що вербалізують названий концепт, та виявлено їх експресивно-оцінне нашарування.

Ключові слова: драма, ремарка, лексико-семантичне поле “сміх”.

Данилюк И. В. ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА “СМЕХ” В АВТОРСКИХ РЕМАРКАХ В ТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОЙ ДРАМЫ / Прикарпатский национальный университет имени В. Стефаника, Украина.

В статье исследованы языковые (лексико-семантические) особенности реализации концепта “смех” в авторских ремарках в драматургических текстах начала ХХІ века; определен характер сочетаемости лексем, которые вербализуют концепт, и проанализировано их экспрессивно-оценочное наложение.

Ключевые слова: драма, ремарка, лексико-семантическое поле “смех”.

Danyliuk I. V. FEATURES LINGUISTIC EXPRESSION CONCEPT “LAUGHTER” IN THE AUTHOR'S REMARK IN THE TEXTS OF MODERN DRAMA / Precarpathian National University named after V. Stefanyk, Ukraine.

This article explores linguistic (lexical and semantic) features of the concept “laughter” in the author's remark in dramatic texts beginning of the ХХІ century, defined the character compatibility lexems that verbified named concept, and founded their expressive and estimated layers.

Key words: drama, remark, lexical-semantic field “laughter”.

Сучасна лінгвістична наука, включаючи у спектр своїх досліджень нові типи текстів, останнім часом активно поповнює багаж даних результатами досліджень у галузі драматургії [7; 9; 10; 12; 27; 28]. Цей вибір цілком умотивований, оскільки такий тип тексту містить унікальне поєднання різних параметрів, що, з одного боку, наближає його до умов реальної комунікації, з іншого – визначає характер текстотворення, зберігаючи при цьому всі ознаки художнього осмислення дійсності. Окреслена двовекторність сприйняття драматургічного тексту передбачає при його дослідженні акцент на **комунікативно-прагматичному** підході, який, на нашу думку, крім аналізу авторсько-персонажної системи (невід’ємної в художній площині, зокрема і драматургічній), сприятиме розкриттю законів мовного вираження текстових одиниць, пріоритетів мовців, принципів їх інтеракції, виявленню імпліцитних інтенцій, які первинно закладені у тексті автором.

Питання, пов’язані з організацією **драматургічних текстів (ДТ)**, розглядалися у працях О.Кубрякової (дискурсивні особливості драм), Н.Іванишин (категорія імпліцитності ДТ), Ю.Кравченко, О.Криницької (комунікативні стратегії і тактики у ДТ), М.Голованової, І.Карімової (комунікація в ДТ), І.Зайцевої (проблеми драматургічного мовлення), Н.Слюсар (структурно-функціональний аспект ДТ).

Незважаючи на те, що ДТ неодноразово ставали предметом наукового аналізу, розгляд комунікативної організації їх сутнісних категорій – діалогічності дійових осіб та автора, лінгвістичного вираження ремарок і реплік – залишається найменш експлікованим. Особливе зацікавлення викликають **мовні засоби, актуалізовані ремарками**, які означають у тексті невербальну поведінку мовців і вносять додаткові смислові відтінки в семантику діалогу, служать для підкреслення емоційної та смислової виразності персонажів. На тлі активізації наукових розробок у комунікації в **текстах сучасних драм** актуальними є саме **невербальні засоби, зокрема ті, що виражають сміх** як концептуально значущий складник будь-якої інтеракції.